

ETIKA ÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

BÍRÓ GÁSPÁR*

Kivonat: A vallási erkölcsan sajátos módon alkalmazkodott ahhoz a tényhez, hogy az emberek egyszerre függesztik fel az élet különböző területeit [Lebensordnungen], amely tanok közül – ahogy Max Weber említette egy 1919-es előadásán - mindegyik valamely speciális törvénynek képezi a tárgyát.

Más szavakkal élve, az egyik tan az államhoz, mint a legmagasabb politikai koncentrációhoz, valamint az állam képviselőihez alkalmazkodik, míg más szabályok az interperszonális kapcsolatoknál relevánsak.

Az állam által használt erőszak más rezsimek és morális értékrendek sajátja, mint az egyének által használt erőszak. A 17. század végén és a 18. század első felében a fent említett kétféle erőszak nagyjából egybeesett, annak ellenére, hogy a háborúk továbbra is speciális szabályok által vezérelt szituációknak számítottak. Az Európában kialakult nemzetközi univerzális értékrendet, a 19. században a hazafias univerzalizmus rombolta le. Néhány nemzetnek saját küldetése volt, míg más, kisebb államok csak beletörődni tudtak abba, hogy csak szemlélhetik a dolgokat. A 21. század technológiai civilizációjának kialakulásával, a genetikának, nanotechnológiának és a robotikának köszönhetően, a régi szabályokat egyre kevesebb területen lehet alkalmazni. Néhányak szerint az új szabály az, hogy egyáltalán nincsenek szabályok.

Kulcsszavak: erkölcsan, nemzetközi, felügyeleti közösség, háborús gépezetek, kiber-hadviselés, korlátlan hadviselés

A TANULMÁNY VÁZLATA

A korlátlan háború

Katonai gépek

Az ellenőrzött társadalom

Háború a 21. században

Néhány végső észrevétel

*

Amióta a különböző szervezett csoportok erőszakot alkalmaznak az olyan konfliktusok kezelésére, amik más módszerrel nem megoldhatóak, azóta léteznek szabályozások a háború ideje alatti magatartásra, valamint a fegyveres erők bevetésének módjára. E szabályok közül több megtalálható olyan ókori művekben, mint az Iliász vagy Bhagavad Gíta. Az első rendszerezett összefoglalót Sun-tzu - A hadviselés művészete című 2500 éves alkotásában találhatjuk, amelyet világszerte tanulmányoznak mind a mai napig.

A nemzetközi kapcsolatok etikája, vagyis az államok közötti kapcsolatrendszer etikája eredetileg főleg a háborúk szabályrendszeréhez volt köthető. Ez leginkább a követi rendszerre valamint az egyéb politikai egységek közötti kölcsönhatásokra jellemző saját szokásjoggal való rendelkezésre vezethető vissza, amelyeknek többek között morális dimenziói is lehettek. Carl von Clausewitz klasszikus definíciója szerint "A háború nem más, a politikai érintkezésnek más eszközök beleegyeztetésével való folytatásánál." (CLAUSEWITZ 1989:605). Clausewitz gondolkodási rendszere világosan elkülöníti a kormányzatot, a hadsereget és a polgári lakosságot. Az időszak háborúi (főleg a 18. századéi, hiszen gondolkodásmódot tekintve Clausewitz ezen évszázad férfiúja volt), általában korlátozottak voltak mind területileg, mind

* *Szerző:* Dr. Bíró Gáspár A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtudományi karának, a Politikatudományi intézet Nemzetközi kapcsolatok professzora. Néhány ezen területen írt tanulmányát publikálta – többek között – az *Institut Universitaire de Hautes Études Internationales (Genf, 1993)*, az Egyesült Nemzetek sSzövetsége az USA-ban (New York, 1994), az ICES Kandi, Sri Lanka (1997), a La documentation Francaise (Párizs, 1999), a CEU, Budapest (1999), a Lit Verlag Münster-Hamburg-London (2000), vagy a Brill Publishers (2013). Ezen kívül az *International Journal on Minority and Group Rights* szerkesztője (A Kisebbség és Csoportos Jogok Nemzetközi Folyóiratja, a ford.).

időtartamban. A katonák kiképzése túl drága volt ahhoz, hogy egyszerűen csak ágyútölteléknek használják őket, de a fent említett tényeken kívül több feltétel is akadt, amelyek hitelessé tették állításait. Mindezek ellenére létezett egy államok közötti rendszer, egy olyan kezdetleges nemzetközi közösség, amelynek tagjai közti rendszeres érintkezést politikának hívták.

Ilyen feltételek között a diplomácia és háború egyaránt az uralkodók és államaik közötti intézményesített kapcsolatokat jelentette. (Wight 1995:111; fordította: Csiki Berta) A háború intézménye a háború kinyilatkoztatásával kezdődik, amit általában egy olyan csata követ, amely végén a résztvevő felek elismerik, hogy ki a győztes illetve a vesztes. Azonban muszáj, hogy a felek konszenzusra jussanak azt illetően, hogy mit is jelent a győzelem: például a fegyverletétel, a kapituláció, vagy más hasonló tettek tisztán a vereséget hivatottak bizonyítani. Amint arra kerül sor, hogy valamelyik fél megadja magát, az erőszaknak abba kell maradnia. A katonákat, akik más katonákat ölnek meg, a büntetőjog szerint nem lehet bűnözőnek kikiáltani, és az ilyen körülmények közötti emberölés nem tartható gyilkosságnak. A civileket meg kell védeni és a szükségtelen pusztítást el kell kerülni. Egyértelmű, hogy e szabályok felülírják az individuális etika elveit, kiváltképp a hatodik parancsolatot, mi szerint "Ne ölj!" (Kivonulás 20:13).

Szt. Ágostontól kezdve a keresztény doktrína a középkor végére egységesedett következetes gyűjteménnyé a háborúval és hadviseléssel kapcsolatban, melynek fő eleme a 'csak háború elmélet'. A jus in bello a 20. században jött létre, s akkor vált humanitárius joggá, miközben az 1990-es évektől kezdve a jus ad bellum, azaz a katonai erő önvédelmi célokra túli felhasználására való joga, ismét a nemzetközi erkölcstannal kapcsolatos viták előterébe került.

Ebben a rövid esszében a háborúra úgy tekintek, mint egy a szervezett politikai egységek közötti intézményesített kapcsolatra, egy olyan standardra, amellyel az összes folyamatban lévő, illetve jövőbeli fegyveres konfliktust össze kell mérni. Azt a tényt figyelmen kívül hagytam, hogy a "háború intézménye" teljesen tiszta formájában egy olyan speciális tevékenység, amelyet olyan szabályok alakítanak, amelyek kétségkívül az ember történetében rendkívüli alapon bukkantak fel.

Amikor az ismert történelemben precedens nélküli szituációkról beszélünk, amelyek az elmúlt egy, másfél évtizedben következhetek be a mesterséges intelligenciában, robotikában, nano-technológiában és biotechnológiában tapasztalható rendkívüli fejlődésnek köszönhetően, érdemes Max Weber egyik megjegyzésére emlékeznünk, amelyet a 'Politika, mint foglalkozás' című művében tett. Egy, az idegösszeroppanás szélén álló depressziós férfi, egy olyan ország hazafija és polgára, amelyet legyőztek és megaláztak, bárminemű pozitív kilátás nélkül, Weber 1919-ben a következőképpen fogalmazott:

„Miként lehetséges, hogy egy hatalom, melyet egyidejűleg mindenhatónak és jóságosnak tüntetnek fel, ugyanakkor a meg nem érdemelt szenvedés, a büntetlen jogtalanság, a javíthatatlan ostobaság ilyen irracionális világát tudta létrehozni. Ez a hatalom vagy nem mindenható, vagy nem jóságos, vagy teljesen más kiegyenlítő és megtorló elvek kormányozzák az életet. Olyan elvek, melyeket metafizikusan magyarázhatunk, vagy olyanok, melyek számunkra örökre megfejthetetlenek maradnak. Ez a probléma - a világ irracionálisának tapasztalata - minden vallásfejlődés hajtóereje. A karma indiai doktrínája, a perzsa dualizmus, az eredendő bűn, a predesztináció és a "deus absconditus" eszméje - ezek mind ebből a tapasztalatból hajtottak ki. A korai keresztények is jól tudták: a világot démonok kormányozzák, és aki politikára adja a fejét - ami azt jelenti, hogy a hatalom, az erőszak eszközéhez nyúl -, az diabolikus erővel szerződik, és cselekvésére nem igaz az, hogy a jó csak jóból származhat, a rossz csak rosszból, hanem gyakran épp az ellenkezője áll fenn. Aki ezt nem látja be, az politikailag valójában kisgyerek.”(WEBER 2004:86)

Az elmúlt század második felében az etika messze túlhaladt a háború törvényein, kihívást okozva ezzel minden rangú napi döntéshozónak, újságírónak és polgárnak, mind nemzeti, mind nemzetközi szinten.

Ne legyenek illúzióink: a nemzetközi politika cseppet sem lett etikusabb, mint korábban volt. Csupán a morális bírálatok politikára mért növekvő ereje, valamint a tömegekre mért nagyobb hatása miatt tűnik így. Egy-két konkrét példa: a külföldi irányelvek megalkotásának etikája (ez főként a publicitás és a demokratikus kontrollt jelenti), az emberi jogok, a gyengék erővel szembeni védelmének felelőssége (másképpen humanitárius intervenció), az államokkal szembeni nemzetközi gazdasági szankciók erkölcsisége (az ártatlan polgárok büntetése a vezetőkkel szemben, akik intézkedései ténylegesen kiváltották a szankciókat).

A 21. századdal meginduló ön-determinációra és demokráciára irányuló vizsgálódás rengeteg olyan kérdést és problémát vetett fel, ami már hosszú ideje ismeretes volt, de olyan környezetben látszólag leküzdhetetlen volt, ahol túl sok párt akart beleszólni a folyamatokba, vagy rendelkezett érdekeltséggel. A következő sorokban csak néhányat sorolok fel korunk legégetőbb kérdéseiből, amelyek mindenkit

közvetlenül érintenek és mind akadémiailag és a médiában, mind pedig a kormányzati illetve a nem kormányzati szervezeteknél vitatémának számítanak.

Korlátlan háború

A 21. századi hadviselés továbbra is az emberiség meghatározó jellemzője. “A háború és béke közötti megkülönböztetés a civilizált élet megalapozása.”, ahogy ezt Martin Wight fogalmazta meg. (Wight 1995, 141; fordította: Csiki Berta) Vajon ez a feltevés még mindig helytálló? A különböző technikák és a fegyverzet a hadviselés öt generációjába sorolhatóak be. Ezeket a kormányok, a nem-állami szereplők, a szervezett bűnözők, mindenféle hadi méltóság, aktivisták és a korszak hivatásos forradalmárai, vagy egyszerűen csak a felbőszült lakosság egy időben használják fel; nem minden esetben megfelelően.

1999-ben két kínai parancsnok kiadta a ‘Korlátlan háború’ című könyvet, amely többek között azt közölte, hogy “Amennyiben ez a kifejezés megalapozottá válik, a korlátlan háború esetében minden eszköz készenlétben fog állni, az információ univerzális lesz, csatatér pedig bárhol lehet.” (fordította: Csiki Berta) A szabály az, hogy nincsenek szabályok. A szerzők azt is írták, hogy

Ha tudomást veszünk arról, hogy a háborúk már nem a ‘fegyveres erők használata az ellenség legyőzésére, hogy behódoljon a másik akaratának’ elv alapján működnek, hanem a ‘bármilyen eszköz használata megengedett az ellenség legyőzésére, hogy elfogadja a másik érdekeit, ide értve a fegyveres és nem-fegyveres erőket, a katonai és nem-katonai, valamint a halálos és nem-halálos eszközöket is.’ (Qiao Liang és Wang Xiangsui 1999)¹

Más szavakkal élve, az ilyen háború nem csak korlátlan, hanem lehet akár nem kinyilatkoztatott és folyamatos hadviselés is. Amikor ezeket a gondolatokat papírra vetették, csak az olyan új technológiák potenciáljával számoltak, mint a mesterséges intelligencia, a nano- és biotechnológia, miközben azon újdonságok, amelyek ma már az információs technológiához tartoznak (IT), a feltevések szerint csak egy későbbi időpontban váltak volna valósággá. Az információs hadviselés elsősorban taktikai információk gyűjtését jelentette, biztosítva azok pontosságát, továbbá magában foglalta az ellenség és a tömegek manipulálását különböző kommunikációs eszközöket alkalmazva, valamint a taktikai és stratégiai információk és kommunikáció kezelését, ami az előző évtizedekhez képest fejlettebb szinten történt. Az internet korántsem volt olyan fejlett, mint napjainkban. A gondolkodás iskolája által támogatott ötlet, mi szerint a korszakot a kevésbé intenzív fegyveres konfliktusok, a totális forradalmak vagy a negyedik generációs hadviselés (“hálózati hadviselés” – John Arquila) fogja dominálni, sok követőre akadt.

A kínai írók azonban nem fejlesztették tovább azt, amit azelőtt még senki nem állapított meg. Az ugyan tudott dolog, hogy Sun-Tzu nem csak a katonaságon, hanem sok üzleti iskolában is kötelező olvasmány volt, abból kifolyólag, hogy a világgazdaság és nemzetközi kereskedelem - beleértve a pénzügyet is -, olyan harcterek, ahol a stratégiai gondolkodásmód elengedhetetlen, és a nem halálos eszközök éppen annyira fontosak, mint a hatalom és az erő. A szóhasználat, mi szerint valakivel a „saját érdekeidet” akarod elfogadtatni az „akaratod” helyett (ahogy Clausewitz fogalmazott) fontos jelentése és üzenete van. Hiszen melyik becsvágyó szuperhatalom ne álmodozna Sun-tzu legfontosabb és sokszor idézett axiómájáról?

Általában a katonaság alkalmazásának módszere a következő: Az [ellenség] vagyonának megtartása a legjobb, annak megsemmisítése a második legjobb. Hadseregének megőrzése a legjobb, megsemmisítése a második legjobb. (...) Éppen ezért nem az számít a nagyszerűség csúcsának, ha száz csatából száz győzelemmel zárul. A nagyszerűség csúcsa az, ha harc nélkül igázzuk le az ellenség hadseregét. (Sun-tzu 1974, 177)

A nagyszerűség e fokának eléréséhez olyan teljes körű stratégiára és megfelelő eszközökre van szükség - egy olyan miliőben, amelyet a kínai parancsnokok megfogalmaztak, amely már pusztán létezésükből adódóan, egyszeri leleplezése, és bevetése után bárkit engedelmességre készítet. Ebben a pillanatban egyetlen államról tudunk, aki egyáltalán ennek a közelében van, az pedig nem Kína.

Katonai gépek

A technológiai fejlődést általában a hadi technológiai fejlesztések indították el. A leglenyűgözőbb változások, amelyek mindenhol izgatottságot okoznak és felcsigázzák a fantáziát mind ezen a területen találhatóak. Nem csoda tehát, hogy e módszerek sokszor eltúlzott publicitást élveznek. Más esetekben

bizonyos részleteket moderálnak, vagy egyszerűen csak túl absztraktnak titulálnak, így ezek nem kapják meg a megérdemelt figyelmet.

Nem kérdéses, hogy napjaink egyik kiemelt problémája a háborúk, belpolitikai viszályok, vagy az egyszerű merényletek ideje alatt alkalmazott automata gyilkoló gépek használatának erkölcsisége. Az ilyen és ehhez hasonló eszközök hadi felhasználása egyre jelentéktelenebbé válik: itt is a miniatürizálódás a trend.ⁱⁱ Nem létezik azonban olyan precedens, amire hivatkozhatnánk; távirányítású légi járműveket (UAV)-kat, a távirányítású drónokat, vagy a bejövő támadásokra automatikusan reagáló rendszereket eltérő mértékben kivétel nélkül emberek irányítják, akik a célpontról és befogását követő tevékenységről döntenek: akár követni, megfigyelni, eltalálni, vagy megsemmisíteni kell őket. De még ebben az esetben sincs egyetlen elfogadott szabály-, vagy kritériumrendszer, amely a használatot segítené, különösen azokban az esetekben, amikor az ellenség elpusztításáról van szó.

Ebben a pillanatban egyetlen autonóm katonai robot sincs bevetés alatt, a technológia azonban már létezik, bizonyos keretek között már tesztelték is. Biztos, hogy a technológiai fejlődés gyors lesz, és ami korábban a sci-fi sajátja volt – bizonyos kutatások szerint -, körülbelül egy évtized múlva valósággá válhat. Egyre több állam kezel drónokat, léteznek tervek civil használatra, 24 órás terület és mozgás megfigyelés, és ki tudja még mi más. Így minél nagyobb lesz irántuk a kereslet, annál olcsóbban hozzá lehet majd jutni a hardverhez. Ugyanez igaz a gyilkoló gépekre is, amelyek mérete a rovar nagyságútól egészen a terminátorszerű robot méretűig terjedhet. Az alacsonyabb hadi költségvetéssel rendelkező országok, valamint a nem állami szereplők pedig mindent meg fognak tenni annak érdekében, hogy megszerezzenek néhányat belőlük, nem elsősorban a szofisztikáltságra, hanem a pusztító erőre koncentrálva.

Egy mostani a 'Human Rights Watch' magazinban közölt riport összefoglalta a gyilkos robotok használata ellen irányuló főbb nemzetközi jogi érveket. A cikk a következő elveket vallja:

A teljesen autonóm emberi robotok nem felelnek meg a nemzetközi humanitárius jogi standardoknak. A szétválasztás, arányosság és a katonai szükségletek szabályai különösen fontos eszközei a civilek háborús hatásoktól való megvédésének, és a teljesen automata fegyverek nem lennének képesek ragaszkodni e szabályokhoz.

Az etika pedig ott jön be a képbe, hogy a "robotokba nem lennének beprogramozva emberi érzelmek és empátia, ami nagyon fontos ellenőrzési alap lehet a civilek legyilkolása esetén." A jelentés szerzői; a 'Human Rights Watch' és a Harvard Egyetem Jogtudományi Karának Nemzetközi Emberi Jogok Intézete úgy gondolja, hogy:

Az ilyen forradalmi fegyverek nem lennének konzisztensek a nemzetközi humanitárius jogokkal és miattuk növekedne a civilek megsebesülésének vagy halálának kockázata fegyveres konfliktusok idején. Így, annak érdekében, hogy a technológia és a nemzetközi humanitárius jogok találkozzanak, és hogy a gyilkosságok száma ellenőrzés alá kerüljön, megelőző védekezésre van szükség a gépek fejlesztésével és használatával kapcsolatban.

A jelentés az 1949. évi augusztus 12-ei Genfi egyezmények kiegészítésére, a Protokoll 36. cikkére hivatkozik, emellett az 1977. évi június 8-ai polgári lakosság háború idején való védelméről elnevezésű egyezményhez kapcsolódik, ami biztosítja, hogy

Új fegyver, vagy fegyverkezési eljárás és módszer fejlesztése, vásárlása, vagy beszerzése esetében a Magas Szerződő Félnak kötelessége megállapítani, hogy az eszköz bármilyen körülmények közötti használatát tiltaná-e a fent említett Protokoll vagy bármely más olyan nemzetközi szabály, amelyet a Magas Szerződő Félnak be kell tartania.ⁱⁱⁱ

Csatatérként tekinteni a világra, és állítani, hogy szabályok nincsenek (morálisak sem) csak egy dolog; olyan, már létező kiváltságokat követni és védelmezni azonban egy olyan világban, ahol minden releváns szereplő rendelkezik valamilyen eszközzel, amivel reagálni tud az egyes kihívásokra az eszközök természetétől, jogi státuszától és morális elfogadottságától függetlenül, már teljesen más. Ilyen szempontból az aszimmetria csupán annyit jelent, hogy a háború bizonyos eszközei halálosabbak másoknál, ami a pusztítási potenciált és célpont hatótávolságát illeti.

Azonban egy szabály ebben a környezetben is érvényesül. Ez már az antik időkben ismert és a hadi stratégiák és tervezők mindig figyelembe vették: ez az előre nem látható következmények törvénye, vagyis – Kautlyia szavai szerint - az 'anaya', vagy – miért is ne – az ész fortélyá.^{iv} A Technológia és háború című

Martin van Creveld könyvben a szerző arról ír, hogy míg a technológiára a lineáris kauzalitás (ismétlődés, specializáció, integráció, bizonyosság és hatékonyság) jellemző, a háború logikája ettől teljesen eltér. E megállapításokat három évtizeddel ezelőtt tette, de a mai napig érvényesek:

A háború alaplogikája tehát nem lineáris, hanem paradox. Ugyanaz az intézkedés nem mindig vezet ugyanarra az eredményre. Ennek ellenkezője valójában közelebb áll az igazsághoz. Ha egy olyan ellenféllel állunk szemben, aki képes a tanulásra, nagy a veszélye annak, hogy egy olyan akció, amely egyszer már sikerrel járt, másodszorra már nem fog. (van Creveld 1989:316)

Abban az esetben, ha a legfrissebb technológiákat katonai célokra használják fel, a kauzalitás nem feltétlenül működik a vártnak megfelelően. A különböző vírusok, legyen szó biológiáról vagy számítógépes kártevőkről, a kibocsátás után mutálódhatnak, vagy minden elővigyázatosság ellenére baráti támadást (friendly fire) okozhat.

Sokkal rosszabb lehet a helyzet a nanotechnológiában és a genetikában. 2000-ben Bill Joy – akkor a Sun Microsystems vezető kutatója - írt erről a témáról egy hosszú cikket. Többek között arra figyelmeztetett, hogy

A 21. századi technológiák – genetika, nanotechnológia és robotika (GNR) – olyan hatalmasok, hogy balesetek és rongálások teljesen új fajtái származhatnak belőlük. Az egészben az a legveszélyesebb, hogy most először e balesetek és rongálások elérhetőek lesznek az egyének és kisebb csoportosulások számára is. Nincs szükség nagy épületekre vagy ritka anyagokra. A tudás önmagában elegendő lesz a használatukhoz. (Joy 2000:4)

A problémába az a tény is belevegyül, hogy a nemzetállamoknak nincsen tényleges kontrollja afelett, hogy e területen ki mit csinál. Emellett a katonai és civil alkalmazás összekeverhető és felcserélhető. A genetikai módosítás szintén elérhető az egyének és csoportok számára: bármikor lehetséges új vírusok és baktériumok, valamint új növény és állatfajok megteremtése, ebben az esetben pedig az előre nem látható következmények veszélye nagyon komoly: legtöbb esetben el sem tudjuk képzelni, hogy mi történhet.

A nanotechnológiára vonatkozóan Joy azt írta, hogy az “katonai és terrorista cselekményekhez felhasználható.” Kivételes hatalmi tényezője – a genetikai tervezés esetében – az osztódás. A 20. század borzasztó fegyverei nagy és nehezen ‘feltörhető’ laboratóriumokban készültek, bizonyos racionális ellenőrzés és erkölcsi kikötések mellett. Az új GNR technológia esetében ez nem így történik:

Joy arra figyelmeztet, hogy a 21. századi GNR technológiának egyértelmű kereskedelmi haszna is van, és szinte kizárólag egyesített vállalkozások fejlesztik ki őket. Napjainkban, a diadalmas kereskedelem korában, a technika – amely kiszolgálja a tudomány – egy sor olyan, már-már varázslatos találmányt hoz létre, amelyek a valaha látott legelképezhetőbbek (...) A történelem során ez az első olyan pillanat a Földön, amikor bármely faj, saját tevékenységétől vezérelve, önmagára, valamint fajtársaira is veszélyt jelent. (Joy 2000:10)

Ez a gondolat egyértelműen Max Weber által említett démonokra és sátáni erőre vezethető vissza.

Akad azonban egy tényező, amely némi optimizmusra adhat okot. Ez bizonyos fokig morális szempontból releváns: a fenyegetettség egyenlősége. Még precízebben az egyenlő kitétttség: senki sem sebezhetetlen, érinthetetlen és senki sem hagyhatja el biztonságban a veszély zónát.

A kiber hadviselés fejlesztésével kapcsolatos legújabb hírek azt bizonyították, hogy a jelenlévők közül senki sem engedheti meg magának a kijelentést, mi szerint teljes védelem alatt áll az illetéktelen behatolással (kémrendszer), a bomlasztó vagy pusztító támadásokkal szemben. A kiber támadások áldozatai a legtöbb esetben némák maradnak, az elkövetők pedig egyértelmű, hogy nem fogják felfedni magukat. A fenyegetés egyenlő eloszlása még nem teljesen elfogadott: mindig van valaki, aki úgy gondolja, hogy meg tudja alkotni a tökéletes védelmet és immunissá tud válni a támadások ellen. Amíg ez az illúzió fennáll, sajnos érdemi lépések nem tehetőek e terület szabályozása érdekében. Emellett persze léteznek gondolatok, amelyek arra irányulnak, hogy az esetleges érzékelt kiber fenyegetéseket - anélkül, hogy 100%-os bizonyossággal tudható lenne, hogy honnan kezdeményezték azokat - brutális katonai erővel akadályozzák, vagy torolják meg.

Ellenőrzött társadalom

Még a legkegyetlenebb ember is felismeri a legitimitást és értelemszerűen azt a jellemet, amely erkölcsileg alkalmas önvédelemre. Az e mögött meghúzódó életfelfogás – divatos megfogalmazással élve, a védekező katonai szövetségekre is érvényes – az, hogy “bárkit hajlandóak vagyunk megölni, vagy elpusztítani, aki az életünkre tör, a szabadságunkat, vagy - olykor - a tulajdonunkat veszélyezteti”. A probléma akkor kezdődik, amikor az egyedi eseteket kell elbírálni, különösen, ha vélt közeledő fenyegetéssel kapcsolatos megelőző intézkedésekről, az erre kapott reakcióról, a felhasznált eszközökről, stb.-ről van szó. A napjainkban tapasztalható jelentős számú nagyon is valóságos fenyegetésekre tekintettel, mi szerint a világon bárki válhat áldozattá, az egyik lehetséges válasz az ellenőrzött társadalom, amely az egyéni és kollektív önvédelem egyik eszköze.

A 20. század végére a privát szféra és bizonyos nyilvános cselekmények ellenőrzése olyan szempontokból alakult át, amelyekről az egykori totális államok vezetői valószínűleg csak álmodni mertek volna. Ezen felül, az elmúlt 20 évben a laikus egyének is rájöttek, hogy a telefonok, hitelkártyák, vagy más elektronikus eszközök használata esetén ki vannak téve annak, hogy életük bizonyos területeit ellenőrzik. Emiatt a vita arról szól, hogy az embereknek fel kell áldozniuk a már így is halványodó privát szférájukat, cserébe azonban legalább bizonyos fokú védelmet kapnak. Ez jó alkunak tűnik feltéve, hogy megfelelően kontrollálva van, hogy ki ellenőriz kit, hogyan és milyen célból teszi ezt.

A dilemma pedig még egy ilyen többszörösen biztosított környezetben is ugyanaz, mint a gyilkos gépek esetében. A számítógépek olyan gyorsan, precízen és hatékonyan kezelik az egyre hatalmasabb mennyiségű információt, ahogy egyetlen emberi lény sem képes, ezt pedig egyre inkább az embertől függetlenül teszik. Viszont egy szoftverrel nem lehet vitatkozni, ha valahol elírás történik, vagy esetleg ellopják és jogtalanul felhasználják egy egyén személyazonosságát, ami egész életen át tartó negatív következményekkel járhat. Semmi sem törölhető ki teljesen, ami egyszer bekerült a rendszerbe, kivéve, ha az egész struktúra összeomlik. Akár az is előfordulhat, hogy ismeretlen okokból valakinek tudtán kívül kerül egy ún. ‘red flag’ (jelölés) kerül a neve mellé, amit csak akkor vesz észre, ha valami zavarba ejtő történik vele.

Az elővigyázatosság elméletben morálisan elfogadható, de hogy képes bárki arra, hogy kövessen egy olyan rendszert, amelyben a védelem alanya maga válik áldozattá; amely arra hivatott, hogy megakadályozza a számtalan fenyegetést. A tapasztalat azt mutatja, hogy minél radikálisabb az eljárás, annál beláthatatlanabbak a következmények. A példák származhatnak az antibiotikumok profilaktikus használatától kezdve egészen a “mások felszabadítása” érdekében elkövetett fegyveres beavatkozásig.

Az elővigyázatosság mögött meghúzódó általános (morális) dilemma - ahogy 2001. szeptember 11-én kiderült – abban áll, amit Alan M. Dershovitz (a téma egyik legátfogóbb műjének írója) a következőképpen fogalmazott meg:

A fordulat, amely során a múltbeli eseményekre való reagálástól a jövőbeli ártalmak megelőzéséhez tartunk, napjaink egyik legjelentősebb, bár észrevétlen, trendjei közé tartozik. Próbára teszi azon emberi viselkedési modellbe vetett hitünket, amely feltételezi, hogy a racionális ember képes arra, hogy a büntetés kilátásba helyezése elijessze bizonyos cselekedetek elkövetésétől. (Dershovitz 2006:7)

Háború a 21. században

Vajon a Világ újra elérheti a jövőben azt az állapotot, amelyben a háború a 18. századhoz hasonlóan ismét párbaj-szerű gyakorlattá válik, egy olyan intézménnyé, amelyet nem csak szabályok, hanem bizonyos fokú korrektség is irányított? Amióta Raymond Aron kifejtette, hogy a béke elérése lehetetlen, valamint, hogy a háború nem csak elkerülhetetlen, hanem állandó és néha észrevétlen is, az optimista válasz az, hogy: talán, de sok mindennek, többek között a legfájdalmasabbnak és legszörnyűbbnek is be kell előbb következnie.

A 20. században a tömegpusztításra alkalmas fegyverek elterjedése, különösképpen az atombombáé, a háborút felfoghatatlanná tette az atomhatalmak között, ahhoz azonban, hogy konszenzusra jussanak azt illetően, hogy ezek csupán stratégiai fegyverek (vagyis: nem lehet őket háború idején használni) majdnem húsz évre volt szükség.

Számos szakértő úgy véli, hogy nem zárhatóak ki olyan, a nagy hatalmak között folyó háborúk a 21. században, amelyek színtere valamely tenger.^v Néhány esetet kivéve, eddig senki nem mert – jó okkal – nagy volumenben biológiai vagy kémiai fegyvereket használni: ez esetben az előre nem látható következmények törvénye különösképpen igaz. Az atomkor a MAD-doktrína égisse alatt létezett, amely a nagyon is valóságos egyenlő és kölcsönös megsemmisítésnek való kitettséget taglalta. Nem bizonyos azonban, hogy a jövőben ez a tényállás hosszú távon fenn fog-e maradni. A nukleáris államok számának emelkedésével a széles körű pusztítás morális terhe félelmetes mértékben gyengül. Az Iraki háború során néhány NATO tagállam nem riadt vissza a kisebb tömegpusztító fegyverek használatától, ha az ellenség hamarabb alkalmazott ilyen

eszközöket adott ország seregei ellen. Itt azonban nem arról kell spekulálnunk, hogy hogyan alakulnak majd a jövő háborúi; mi következik a dolgok mai állásából, a hadviselés összes nemzedéke – a parittyától^{vi} kezdve a bomlasztó és/vagy pusztító, virtuális téren át tartó akciókig – párhuzamosan fut-e.

Korábban az alapvető különbség, ami lehetővé tett bármilyen diszkussziót, a háború törvényeit és a csatározások erkölcsiségét illetően, a harcosok és civilek között jött létre. Annak ellenére, hogy a 20. században léteztek, mi több néha használatba is kerültek bizonyos tömegpusztító fegyverek, az erkölcsiség egyértelmű volt, és legalább post festum (~túl későn, a ford.) lehetővé tette az olyan bírálatok – többek között a halálbüntetés – elfogadását, amelyeket a résztvevők cselekedetei váltottak ki, s ahol arányosan oszlott meg a kollektív és egyéni erkölcsi felelősség. Még a lázadásnak és az ellenlázadásnak is megvan a maga erkölcsisége, hiszen mindkét fél célja a politikai akarat kölcsönös elpusztítása, ami az érintett lakosság legalább néhány szegmensének támogatását kell, hogy élvezze. Az új katonai technológiát használó vezető nyugati államokra nagy nyomást gyakorol a közvélemény, ami az adott oldalon történő balesetek számát szeretné korlátozni, valamint – amennyire csak lehetséges – a “járulékos veszteségek” más szóval az ártatlan civil áldozatok számát szeretné lecsökkenteni. Az Amerikai Hadsereg ellenlázadás kézikönyve szemmel láthatóan a nem halálos eszközöket részesíti előnyben, ha egy lázadás leveréséről van szó, bár ezen elv gyakorlati használata nehezebbnek bizonyult a vártnál. Éppen ennek köszönhető az elmúlt 4 évben a drónok számának drámai emelkedése a célzott gyilkosságok esetében.^{vii}

Azt még túl korai kimondani, hogy lesznek-e majd bármilyen szabályok a kiber térben zajló háborúk esetében – az azonban mára már széles körben elfogadott, hogy néhány tevékenység, amely konkrét célpont ellen irányul már felér egy háborús cselekménnyel. Ahogy azt már láthattuk – a kínai írók szerint -, a szabály az, hogy nincsenek szabályok; ennek ellenére, az interaktivitás még e területről sem kizárható. Martin van Creveld a stratégiai interaktivitásról általánosságban tett megállapítása továbbra is helyénvaló:

Ahogy 1991-ben írta, a legfontosabb az, hogy a stratégia lényeges elvei továbbra is a kölcsönös, interaktív tulajdonságok alapján határozódnak meg; vagyis az alapján a tény alapján, hogy a háború egy erőszakos verseny két opponens között, amelyeket egyenként független akarat irányít, és bizonyos mértékig szabadon cselekszik úgy, ahogy jónak látja. (van Creveld, 1991:226)

A felek egyik lehetősége – és a történelmi példák ettől hemzsegnek – az ellenséggel való versengés, aki előbb használt valamilyen specifikus eszközt, legyen az fegyver vagy akár egy taktika.

2013 márciusában két nagyszabású fejlesztés is végbe ment a kiber hadviselés területén. Az Egyesült Államok Kiber Rendelete március 12-ei hatályba lépésével bejelentették az offenzív csapatok megalakítását. Néhány megfigyelőt megzavart a bejelentés^{viii}, de összességében a javaslat, az előzőekkel együtt versenyképesnek tűnik a 2002-es Egyesült Államokbeli Nemzetbiztonsági Konceptióval szemben, ami a megelőző háborúról szólt.

A második fejlesztés egy olyan “kézikönyv” publikálása volt, amely tulajdonképpen olyan, már létező szabályok gyűjteménye volt, amelyek a fegyveres konfliktusok esetében alkalmazhatóak voltak, magyarázatokkal és interpretációkkal, hogy hogyan lennének alkalmazhatóak a kiber hadviselésben.^{ix} A kiber konfliktus definíciója a 30. szabály szerint: “Egy kiber támadás az egy olyan kiber tevékenység, legyen szó támadó-, vagy védelmi jellegűről, ami valószínűleg képes emberi sérülést vagy halált, esetleg más objektumok megsérülését, vagy elpusztítását okozni.”

A kiadvány logikája végig az “államok, kiber infrastruktúra és kiber operációk” közötti kapcsolat alapján határozódik meg (ahogy ezt az Első rész, Első fejezetének kezdetén is sejthetjük). Az 1. szabály kimondja, hogy “Egy állam gyakorolhat kontrollt a kiber infrastruktúra és tevékenységek felett, ameddig az a saját szuverén határain belül található.” Úgy gondolom, hogy a feltételes mód használata nem helyénvaló. Ez ugyanis egyaránt több manővert biztosíthat mindkét félnek. Egyrészt azoknak az államoknak, akik szeretnének ugyan, de nem képesek ilyen szuverén kontroll gyakorlására, másrészt pedig azoknak, akik képesek erre, legyen szó szárazföldről, vízről vagy levegőről, de nem biztos, hogy ezt nyíltan elismerik. Éppen ezért, ahogy a szakértők értelmezik a kézikönyvet néhány sorban: “A nemzetközi jog alapján, az államok felelősek lehetnek az olyan kiber cselekményekért, amelyeket az ő szerveik irányítanak, vagy valahogyan kapcsolhatóak hozzájuk, adott ország törvénykezésének megfelelő mértékben. A nem-állami szereplők tevékenységeit néha szintén az államhoz kötik.” Kiemelendő, hogy a 30. szabály szerint a “nem-erőszakos cselekmények, mint a pszichológiai kiber tevékenységek, vagy a kiber kémrendszerek, nem minősülnek támadásnak”, habár az ilyen jellegű cselekmények nagy többsége alkotta eddig a negatív következményekkel járó kiber akciókat. Ahogy a szöveg is írja, értelemszerűen azok a cselekmények számítanak támadásnak, amelyek “nincsenek olyan határok közé szorítva, amik hatására csak mozgási erő szabadul fel.”

Most először áll a rendelkezésünkre egy olyan koherens szerkezet, amelyen belül a kiber hadviselés, mint - egyesek szerint – a fejlődő, integrált ötödik generációs hadviselés egy része jelenik meg, a már létező jus ad bellum és jus in bello szabályok szerinti kilátásban értelmezhető.

Néhány végső megjegyzés

Ezen a ponton relatíve biztos állítható, hogy a fejlődések a II. Világháború eseményeit szekvenciálisan fogják követni, abban az időben ugyanis a totális háború gyakorlata totális vagy globális stratégiákat hívott életre, a diplomáciát és hírszerzést szintén teljessé téve, mind tulajdonságait mind technikáját illetően. Hans Morgenthau megjegyzései a 18. századi nemzetközi arisztokráciát illetően nem voltak hosszadalmasak^x, hiszen a legmagasabb szintű vezetők által tartott döntéshozó csúcstalálkozók gyakorlatának elterjedésével, feltételezhető volt, hogy a vezetők nem hazudnak egymásnak, rosszabb esetben pedig, nem a teljes igazságot osztják meg egymással. Napjainkban azonban a pimasz hazugságok, néha pedig ezek nyilvános és tárgyilagos elismerése (általánosságban, nem specifikus hazugságokat vizsgálva) szemmel láthatóan az önvédelem egyik módszerévé, ezáltal legitimé vált. De így legalább a kétszínűség eredménytelenné válhat – ahogy a szkeptikusok fogalmazzák – és ez egy olyan folyamat, ami nem áll távol az általános elfogadottságtól. Nem kérdéses, hogy a bizalom már így is szűkös erőforrás, és nagy esély van rá, hogy egy az egyben el fog tűnni a nemzetközi kapcsolatokból, Európát is beleértve, legalábbis a mostani politikai irányvonalat megalkotó generáció élettartama alatt.

A másikban való bizalom értéke tehát ezzel arányosan fog növekedni. A nemzetközi kapcsolatok területén joggal számíthatunk olyan nagyszabású átalakulásra, amely a bizalom/bizalmatlanság megbízhatóság/megbízhatatlanság mentén jöhet létre. Ehhez azonban először a résztvevőknek meg kell próbálniuk minden elérhető eszköz segítségével, valójában azonban szabályok nélkül irányítani cselekedeteiket és viselkedésüket. És ezek után, számíthatunk néhány szilárd etikai szabály visszatérésére, sőt akár arra is, hogy a háborút ismét a nemzetközi politika egyik intézményének fogják tartani.

Fordította: Csiki Berta

Irodalomjegyzék

- von Clausewitz, Carl. 1961. *A háborúról*. Budapest: Zrínyi Kiadó. Fordította: Réczey Ferenc.
- van Creveld, Martin. 1989. *Technology and War. From 2000 B.C. to the Present*. 2°, New York, The Free Press, [1991]
- van Creveld, Martin. 1991. *The Transformation of War*. New York, The Free Press
- Dershowitz, Alan M. 2006. *Preemption. A Knife that Cuts both Ways*. W. W. Norton and Comp. New York
- Joy, Bill. 2000. *Why the future doesn't need us. Our most powerful 21st-century technologies – robotics, genetic engineering, and nanotech – are threatening to make humans an endangered species*. Wired, 8 April 2000. (<http://www.wired.com/wired/archive/8.04/joy.html>)
- Kautilya. 1915. *Arthashastra*. Trans. R. Shamasastry. Bangalore, 1915
(<http://www.sdstate.edu/projectsouthasia/Docs/index.cfm>) Lásd még: Kautilya (1992): *Arthashastra*. London, Penguin Books, 1992.
- Morgenthau, Hans J. (1993): *Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace*. Brief Edition revised by Kenneth W. Thompson. Boston, McGraw-Hill 1993 [1948].
- Qiao Liang and Wang Xiangsui (1999): *Unrestricted Warfare*. Beijing, PLA Literature and Arts Publishing House.
- Sun-tzu (1974): *The Art of War*. Translated by Ralph D. Sawyer. Colorado, Westview Press
- Weber, Max (2004): *The Vocation Lectures*, Indianapolis, Hackett
- Wight, Martin (1995): *Power Politics*. London, Leicester University Press, Royal Institute of International Affairs

© DKE 2013

<http://www.southeast-europe.org>
dke@southeast-europe.org

Figyelem! *Kedves kutató!* Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a dke@southeast-europe.org címre. *A tanulmányt a következőképpen idézze:*

Bíró Gáspár: Etika és a nemzetközi kapcsolatok. (Fordította: Csiki Berta) *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 4. No. 1. (2013 tavasz) 10 p. Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*

ⁱ Az FBIS fordítása, ami a CIA külkereskedelmi információs szolgálata.

A szöveg a következő linken érhető el: <http://www.terrorism.com/documents/unrestricted.pdf>.

[Az FBIS szerkesztő megjegyzése: A következő részletek a "Korlátlan háború" című könyvből kerültek kiválasztásra, amelyet 1999 februárjában adtak ki Kínában. A könyv a fejlődő országok számára kínál taktikákat, különösképpen Kínának, annak érdekében, hogy az Egyesült Államokkal szembeni alsóbbrendűségét kompenzálja a high-tech háború ideje alatt. A kiválasztott részek között megtalálható a tartalomjegyzék, az előszó, utószó, és a borítóra nyomtatott szerzők életrajzi adatai. A könyvet két PLA [Kína hadereje] senior parancsnoka írta, akik a kínai katonai hivatalnokok fiatalabb generációjához tartoznak. A művet a pekingi PLA Irodalom és Művészeti Kiadó adta ki, kijelentve ezzel azt, hogy annak kiadását legalább a PLA vezetőség egy része jóváhagyta. Ezt Quiao is megerősítette egy, a könyvet dicsőítő interjú alkalmával, amely Június 28-án adott a Zhongguo Qingnian Bao-nak.

Mivel a Belgrádi Kínai Nagykövetség bombázása előtt adták ki, a könyv abban az időben nagy figyelmet keltett mind a kínai, mind a nyugati sajtóban, mivel a katonai és nem-katonai eszközök sokszínűségének támogatásáról ír, amit az USA-val szemben lehet felhasználni konfliktus idején. Honlapok feltörése, pénzügyi intézmények célbavétele, terrorizmus, a média használata és a városi hadviselés irányítása mind a felsorolt eszközök között szerepel. A Zhongguo Qingnian Bao-beli interjú, ahogy Qiao fogalmazott: "a korlátlan hadviselés első szabálya, hogy nincsenek szabályok és semmi sem tiltott." E ötletet szemlélve, kijelentette, hogy az erős országok nem ezt a megközelítést alkalmazzák a gyengébb országok ellen, mivel "az erős országok új szabályokat alkotnak, míg a fejlődő országok inkább megszegik a szabályokat és kihasználják a kiskapukat. Az Egyesült Államok megszegik [az ENSZ szabályokat] és újakat teremtenek, amikor a szabályok nem felelnek meg [saját céljaiknak], de meg kell figyelnie a saját szabályait, különben senki nem fog bízni benne az egész világon." (Az interjú angol verzióját megtalálhatják az FBIS, OW2807114599 szám alatt.) A teljes szöveg francia megfelelőjét 2003-ban adták ki: QIAO LIANG ÉS WANG XIANGSUI (1999) - *La Guerre hors limites*. Paris, Payot [2003, 2006]

ⁱⁱ „Ha a légiereő kutatói elérik céljaikat, a katonaság által az elkövetkezendő időkben használt, pusztító repülő robotok kisméretűek és a madaraktól, denevérektől vagy akár rovaroktól szabad szemmel megkülönböztethetetlenek lesznek, ahogy Spencer Ackerman egy nem régiben, a Wired magazinban publikált cikkben írta. Az első repülésük pedig egy Ohio-i, félelmetes 'mikro-kalitkában' lesz, ahol a mini-gépezeteket mérnökök fogják modellezni e égi teremtmények alapján." *Air Force Keeps 'Micro-Aviary' Of Tiny, Bird-like 'Bots*. Spencer Ackerman. Wired, 2011. November 2. <http://www.wired.com/dangerroom/2011/11/air-force-micro-aviary-drones/>

ⁱⁱⁱ *Az Humanitás elvesztése. A gyilkos robotok elleni eset (Losing Humanity The Case against Killer Robots)*. Az Emberi Jogok védelme és a Nemzetközi Emberi Jogok Laboratóriuma Clinic – Emberi Jogok Program a Harvard Jogi Egyetemen. 2012

^{iv} Azok az okozatok, amelyek az emberi tevékenységből erednek és hatással vannak a pozícióra, a politika és a rossz politika (naya és apanaya); a szerencse és szerencsétlenség (aya és anaya) pedig a gondviselésszerű okozatok. Mind az ember általi, mind a gondviselésszerű okozatok képesek a világ, és a világ ügyeinek irányítására. Ami előre nem látható, az gondviselésszerű; ez esetben a majdhogynem elveszettnek tűnt kívánt végkifejlet szerencse kérdése. (Kautilya 1915, VI. Könyv, ii. Fejezet)

^v A Foreign Policy-ben tett nem régi nyilatkozat szerint Robert D. Kaplan több jelentős érvet sorakoztatott fel a tengeri-hadviselés mellett, amit a 21. század egyik jellegzetességéként írhatunk le. *A Dél-Kínai Tenger a konfliktusok jövője. A 21. század meghatározó háborúi a tengereken fognak lefolyni*.

(http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/08/15/the_south_china_sea_is_the_future_of_conflict) Egy másik vezető biztonsági szakértő, aki hasonlóan gondolkodik Colin S. Gray. Az általa írt műben erről olvashatunk: *Egy újabb véres évszázad. A jövő hadviselése*. London, Phoenix, 2005 (*Another Bloody Century. Future Warfare*.)

^{vi} A Parittyta. A 21. század háborúiról (*The Sling and the Stone. On War in the 21st Century*) Thomas S. Hammes könyve, a 4GW-ről szól, és fenntartja azt, hogy ez less a századra jellemző hadviselés legfőbb tulajdonsága. (St. Paul-USA, zenith kiadó, 2006)

^{vii} Mindemellett az elmélet a következő: „Az ellenlázadás (COIN) egy hadi, katonai jellegű, politikai, gazdasági, pszichológiai és városi, a kormányzat által végrehajtott, intézkedés, amely azért indult el, hogy legyőzze a lázadást. (...) A COIN éppen ezért a politikai, hadi, gazdasági, szociális, információs és infrastrukturális területekre és diszciplínákba a nemzeti erőket is bevonja. A politikai és hadi vezetők és tervezők pedig nem szabad, hogy alábecsüljék ezen erő hatáskörét és komplexitását; mi több, észre kell, hogy vegyék, hogy a fegyveres erő képtelen önmagában sikerre vinni a COIN-t.” *Ellenlázadás. Harcmező kézikönyv 3-24*. 2006 december 15 (végső vázlat) 1. fejezet (*Counterinsurgency. Field Manual No. 3-24*.)

^{viii} „Először is, a parancs 13 támadó-jellegű kiber csapatot vizsgál, amelyek feladata az, hogy az USA ellen irányuló elrettentő pusztító kiber támadás, ahogy John Reed írta a Foreign Policy-ban. Mindeközben [Gen. Keith] Alexander azt mondta, hogy ezek támadó csapatok, ragaszkodott a védelmi szerephez: 'Engedjék meg, hogy őszinte legyek, ez a védjük meg a nemzetet csapat egyáltalán nem védelmi; ez egy támadó csapat, amit a Védelmi Minisztérium használna abban az esetben, ha az USA-t megtámadnák a kibertérben.' Ha ezt nem teljesen érti, nincs egyedül, mondta Reed.

Miután meghallotta, Alexander a csapatokat a fegyveres védelemhez hasonlította.” Kiber Parancs vizsgálat, 13 “támadó” kiber csapat esetében. (*Cyber Command fielding 13 „offensive” cyber deterrent units.*) John Reed, 2013 március 12.

Egy héttel korábban ugyanez a szerző bejelentette, hogy “ A Védelmi Kutató Intézet új, a Pentagon-beli számítógépes hálózatokról szóló jelentése szerint, a különleges erők fejlesztésére van szükség mivel saját bombázókra, vízi lövedékekre, és kiber fegyverekre van szükség az elsöprő kiber támadás ellen. Mint egy mini, hagyományosan felfegyverzett Stratégiai Parancs a kiber elrettentéshez.” *A Védelmi Minisztérium-beli panel speciális bombázókkal felfegyverzett elrettentő erőt ajánl. (Department of Defense (DoD) panel recommends special bomber-armed deterrent force.)* John Reed, 2013 március 6.

^{ix}A kiber hadviselésnél használható nemzetközi törvények Tallin kézikönyve (*Tallin Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare.*) Cambridge, Cambridge Egyetem Kiadó, 3013.

^x“Az erkölcsi kötelesség magas szintű érzékelésével rendelkeznie kellene a külpolitikai döntéshozóknak, és e döntéshozóknak el kellene magyarázniuk azt a hangsúlyt, amit a 17., és 18. századbeli írók használtak, amikor az uralkodónak adtak tanácsot, biztosítva ‘tisztességét’ és ‘hírnevét’, amik az uralkodó legfőbb tulajdonai voltak. (...) Az erkölcsi kötelességeinek megsértése, ahogy a többi uralkodó felfedezte, nem csak a lelkiismeretét, hanem a nemzetek feletti arisztokrata közösség spontán reakcióit is mozgásba hozta volna, amiért presztízsének elvesztésével fizetett volna; ami csökkentette volna erejét.” (MORGENTHAU 1993: 237)